

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻԶ. ՑԱՐԻ 1912

Տարեկան 15 ֆր. տակի — 6 րս.:
Վերամիսնայ՝ 8 ֆր. տակի — 3 րս.:
Մեկ թիւ Կարճե 1-50 ֆր. — 70 կ.:

Թիի 8, ՕԳՈՍՏՈՍ

ԳՐԱՍՍԳԻՏԱԿԱՆ

ԱՐՏԱՇԻՍԱՏ*

անի մը շարաթ ա
ռաջ, Հալէթէն
Հնադրաճներ
ստացայ, գրեթէ
ամենը ալ բոլո-
րովն Հասարակ
եւ Հատ ծանօթ,
որոնց մէջէն սա-
կայն Հետեւեալը
չտեսցի, զոր պահեցի Մեղալներու Կարինէտի
Համար:

Ա. Դէպ ի աջ Տիւրքի աշտարակաւոր
գլուխ. շրջագիր ժապաւէն.

* Հոս կը փութամ շնորհակալութիւնս յայտնել
ազնի ուսուցչի՝ Պ. Է. Բարբընի, Պարիզի Ազգ. Մա-
տենադարանի Մեղալներու Կարինէտի Conservateurին, որ
Համեցաւ արտօնել ինձ թարգմանելու ներկայ ուսումնա-
սիրութիւնը եւ նոյն ատեն ալ աւար գրածէ կարգապար-
ները, ու զարկելու Համար գտնուել Վիեննայի Միտիարեան
գրամադրական թանգարանին: Ա. սու ծնագիրն թիւս ըլլա-
տեսած է Ի Académie des Inscriptions et Belles Lettres,
Bulletin de Juin, 1911, Պարիզ:

Հ. Հ.

Բ. Երեսը, ΑΡΤΑΞΙΚΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟ-
ΛΕΩΣ, Դէպ ի ձախ կանգնած է Յաղթութիւնը,
ձախ ձեռքով իր ուսին յեցած արմաւենի մը՝ եւ
ալ ձեռքով Դէպ ի յառաջ պսակ մը երկարած:
Պաշտօնաւոր պատմութեան մը Հագած է եւ իր
թեւերը պարզուած են, եւ իր ուսերուն ետեւը
բարձրացած: Դէպ ի ձախ, դաշտին մէջ, IB, Դէ-
պի ալ ՕΞ եւ Խ փակագիրը՝ Անագազդինձ,
26 Հաղարորգամետր:

Այս կտորը նոր է եւ այն կտոր մեկնու-
թիւնը՝ զոր կը պահանջէ, ինձի կը թուի ներ-
կայացնել պատմական շահեկանութիւն մը: Այն
անուանակոչութեան մէջ 'յոգնակի սեռակա-
նով, որ արձանագրուած է միւս երեսը, ΑΡΤΑ-
ΞΙΚΑΤΩΝ, եւ որուն ընթերցումը ո՛ր եւ է տա-
րակոյս չի վերցնել, անմիջապէս պիտի ընդունինք
սովորաբար Արտաշատ (Artaxata) կոչուած
քաղաքին անուան չգործածուած մէկ ձեւը, Մեծ
Հայաստանի մայրաքաղաքին, որ այսօր, այսպէս,
առաջին անգամն ըլլալով տեղ կը բռնէ դրա-
մագիտական անուանակոչութեան մէջ: Յոյն եւ
լատին բոլոր Տեղիւնները այս քաղաքին անուա-
նն 'Αρτάξατα, Artaxata ձեւը կու տան, որ
ընդհանրապէս իրրեւ չէզոք յոգնակի մը կը
նկատուի, եւ երբեմն, բայց բացառաբար, իրրեւ
իշական եղակի մը: Ստեփանոս Բալզանդաքի
իրր անուն կու տայ՝ 'Αρταξατηνός:

Եւ սակայն Ստրաբոն, որ սովորաբար, միւս
Տեղիւններուն պէս 'Αρτάξατα անունը կը գոր-

ծածէ, մեզի կ'ըսէ հասուանի մը մէջ (XI, 14, 6), թէ Մեծ-Հայաստանի մայրաքաղաքը կը կոչուէր Նանե՝ Ἀρταξιάδα, եւ այս անունը Արտաշէս թագաւորին՝ իր հիմնադրին, անունն հետ կը ընդդէ: Վը տեսնենք թէ այս վերջին ձեւը, Ἀρταξιάδα, կը մօտեայ գրամին Ἀρταξιάδα անունն:

Միւս կողմէն, հայ հեղինակները քաղաքը Արտաշատ (Artaschat)¹ կը կոչեն: Պ. Լաքարդ, իր Հայկական ուսումնասիրութիւնքին մէջ (1877), ապացուցած է թէ Արտաշատ համառոտութեամբ է Արտաշիսաշատի (Artasiasat), եւ թէ Ստրաբոնի Ἀρταξιάδα՝ Ἀρταξιάδα է:

Գերման գիտնականին բանասիրական հետեւութիւնները, այսպէս կամ այնպէս համառոտուած, կը հաստատուին գեւ Նոր գտնուած գրամին ընթերցումով (légende): Այս կտորը ուրեմն մեզի պահած է Մեծ-Հայաստանի մայրաքաղաքին անունն պաշտօնական յունական ուղղագրութիւնը:

Դրամին միւս կողմը կը տեսնենք փակագիր մը, HPA . . . . վանկերը կազմող գրերէ, ատենակալի յունական անունն մըն է, կազմուած Հերակլէս անունով եւ զոր լրացնել շանալու հարկ չկայ:

Բայց մեր անագագողինն այս կողմին (revers) այլպէս շատ կարեւոր մէկնշանէ այն թուականն ուր նշանակուած կը գտնենք ԾΞ (= 69) տարին եւ IB (= 12) ամիսը: Հայկական գրամի մը վրայ ամիսին նշանակուած ըլլալը պէտք չէ գնդ գարմացնել, վասն զի գիտենք թէ ամիսն ալ նշանակուած է բազմաթիւ պարթեւ թագաւորներու Տիգրիսի վրայ գտնուած Սելեւկի քաղաքին գրամներուն վրայ, վերջերը Նանե մեր թուականին սկիզբը, Մեծն Միհրդատի, ինչպէս եւ Ալեքեի նոր ոճով շարքին յատուկ գրամներ:

¹ J. Saint-Martin: Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, p. 117 et s.

² „Artašat für Artasiasat steht und jenes Ἀρταξιάδα (Ստրաբոն, in Ἀρταξιάδα (Ἀρταξιάδα) umzuschreiben ist“, Բառի առաջին մասը, Ἀρταξία, Ἀρταξίας հիմնադրին անունն. — Հէտ պետք էր ընդգուծը պահել. Κεραμειν, Lagarde, Armenische Studien, Abhandlungen Götting. Gesell. der Wissenschaften, t. XXII, 1877, էջ 22. Ծանօթ. 28. Հիւրմանի համաձայն, Altarmenische Ortsnamen, K. Brugmannի եւ Streibergի, Indogermanische Forschungenներու XVI հատորին մէջ, էջ 408 (տ. Artašat), Արտաշատ բառը կը նշանակէ «արտաշատի» Արտաշիսի:

բուն վրայ: Ինչ որ մեզի կարեւոր է սակայն, ճշտելն է այն թուականը, որուն կը վերաբերի 69 տարին:

Արշակունի հարստութեան Հայաստանի թագաւորները, ինչպէս Մեծն Տիգրան (97—56 Ն. Է.), իրենց գրամներուն վրայ Սելեւկեաններու թուականը կիրարկած են¹: Բայց չգիտի կրնանք վարկենք մը տասամիկը եւ մեր անագագողինն թուականը հաշուել սելեւկեան թուականին համաձայն, վասն զի զայն չգիտի կրնայինք տանիլ տեղաւորել չափազանց հեռաւոր ժամանակի մը մէջ, նկատելով իր ոճը, գրելու այն ձեւը եւ Հայաստան նահանգի մայրաքաղաք (métropole) տիտղոս, զոր Արտաշիսա քաղաքը կ'առնու գրամական ընթերցումով: Նմանօրինակ պատճառով մը, չենք կրնար մօտեել թուական մը որ իրեն մեկնական պիտի ունենար Արտաշիսա քաղաքին հիմնադրութիւնը: Այս քաղաքին հիմնադրութիւնը մեր թուականէն առաջ, 189 թն, Մանեսիոյ մէջ, Ասորոց թագաւորին՝ Մեծն Անտիոքոս Գ.ի, կրած մեծ պարտութեան հետեւեալք եղաւ: Այս աղետին հետեւեալով, փախտական թագաւորին երկու գլխաւոր տեղակալները՝ Արտաշէս եւ Զարիստիս, գլուխ վերցուցին եւ ինքզինքնին անկախ յայտարարեցին ամէն մէկը իր կառավարութեան մէջ: Արտաշէս Մեծ-Հայաստանի թագաւորութիւնը հիմնեց եւ անոր իբր մայրաքաղաք տուաւ Արտաշիսա, զոր կառուց Արաքի հովտին մէջ, Մեծամորի գետախառնունքի մօտ, Անտիոքի իբր թէ իրեն նշանակած տեղւոյն վրայ²: Այս աւանդութիւնը թերեւս առասպելական է. եթէ ընդունենք զայն որովհետեւ Անտիոք 183 թն մեռաւ, պէտք է Արտաշիսաի հիմնադրութիւնը 189 թն Անտիոքոսի կրած պարտութենէն շատ քիչ ժամանակ յետոյ զետեղել: Սակայն եւ այնպէս աւելի երկար արեւելք, պատերազմներ մընց զապաղովոր թագաւոր Արիարատ Ե.ի գէտ³, յետոյ յարձակում կրեց Ասորոց թագաւոր Անտիոքոս Եպիփանոս Գ.ի կողմէն, որ զինքը բանասիրելի տուաւ: Այս վերջինին դէմ մղած կռիւներուն մէջ է որ,

¹ E. Babelon: Les monnaies des Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Introduct., p. CIII et p. 214; Brit. Museum, Catal. Galatia, Armenia, Cappadocia, Syria, p. 100 et s.

² Strabon, XI, 14, 6; Plutarque, Lucullus, 81; Diod. Sic. XXXI, 17a. Հմտ. J. Saint-Martin, Mémoires sur l'Arménie, t. I, p. 747; Droysen, Hist. de l'hellénisme. Trad. Bouché-Leclercq, t. II, p. 747; Kurt Eckhart, Klio t. X, p. 208.

166ին Ն. Բ., կ'ուզէր զետեղել Պ. Լիւբլ-ման Մեծ Հայաստանի մայրաքաղաքին հիմնա-կոթիւնը¹։ Ինչ որ ալ ըլլայ, եթէ թուականի մը գոյութիւնը իրեն՝ մեկնակէս ունենար Հայկա-կան թագաւորութիւնը կամ իր մայրաքաղաքին ստեղծումը, պիտի չկրնայինք այս Տաշիւր կի-րարկել մեր դրամին թուականին։ Թող թէ, այս մեկնակէսը եթէ գոյութիւն ունեցած ալ ըլլայ, ըլլայ 189ին Ն. Բ. կամ միայն 166ին, 69 տա-րին պիտի իյնար 120ին կամ 97ին մեր թուա-կանէն առաջ, եւ այս ժամանակին Արտաշիստ չէր կրնար գոյութիւն ունեցած ըլլալ, ինչպէս կը վկայէ դրամական ընթերցումը, Լուովմա-կան նահանգի մը մայրաքաղաք ըլլալու համար. բայց ասկէ, այս կտորին ոճը կը հաստատէ այս հետեւութիւնը։

Պարապ տեղը նաեւ, զանազան շարժա-ռիթմերով պիտի ջանայինք մեր դրամական թուականին կիրարկել Ասորիքի, Կապադովկոյի, Փոքր-Հայքի դրամներուն վրայ գործածուած թուականներէն մին, ինչպէս պոմպէոսեան թուականը (Ն. Բ. 64), կեսարական թուականը (Ն. Բ. 49—48), Ագաթոսի թուականը (Ն. Բ. 31), խոսելով անոնց մասին որոնց գործածու-թիւնը ամէնէն ուսելի ընդհանրացածը եղաւ տեղական կամ նահանգական թուականներէն դուրս։

Լուկիլլոսի առաջնորդած Լուովմական լեգէոնները առաջին անգամ Մեծ-Հայաստան մտան Ն. Բ. 68ի գարնան, Միհրդատի եւ Տի-գրանի բանակներու ետեւէն²։ Լուովմայեցիք, թէեւ յաղթական, սակայն չկրցան մինչեւ Ար-տաշիստ հասնիլ զոր «Հայաստանի Կարե-գոն» կը կոչէին։ Հետեւեալ տարիներուն մէջ, Պոմպէոսի յաղթութիւններէն յետոյ, Հայաս-տանի թագաւորութիւնը՝ որուն սահմանները Նշանակելի կերպով նուազած էին, Լուովմայեցւոյ հարկատու թագաւորութիւն մը դարձաւ։ Այն անծանօթ թագաւորները, որոնք այս ժամանա-կամիջին Արտաշիստի մէջ թագաւորեցին եւ որոնք դրամներէն մէկ քանիները³ Լուովմայեցւոյ եւ Պարթեւաց մէջ տարուբերուած են, կարգաւ գահընկէց եղան կամ վերականգնեցան պա-տաւարներու փոփոխութիւններուն համաձայն։ Լուովմայեցիք ոչ մէկ կերպով չեն թոյլի ետեւ-

ւեն ըլլալ այս հետաւոր երկրին նուաճումը ընե-լու. կը շատանան հոն իրենց ազդեցութիւնը հաստատուն պահել եւ պաշտպանութեան եր-կիր մը ընել⁴։ Մարկոս Անտոնիոսի դրամներն իր Հայաստանի նուաճումը կը յիշեն, Ն. Բ. 34ին, որուն հետեւեալեքով Արտաւազդ թագաւորը կղէտպատրային յանձնեց, որ զայն մեղքեւ սուաւ⁵։

Օգոստոս, որ Ն. Բ. 20ին, Տիբերի պա-տերազմներէն վերջ, դրամներ կտրել սուաւ ARMENIA CAPTA եւ ARMENIA RECEP TA ընթերցուածով, ինք իսկ կը յայտարարէ Անկիւրիոյ իր կտակին մէջ, թէ այս ժամանակին կրնար Մեծ Հայաստանը նահանգի վերածել, բայց նախընտրեց զայն թողուլ իրեն հարկատու թագաւորութիւն. Armeniam maiorem, interfecto rege ejus Artaxia, eum possem facere provinciam, malui, majorum nostrorum exem- plo, regnum id Tigrani regis Artavastis filio, per Ti. Nero- nem tradere⁶. Հայաստանի նահանգին կազմութեան թուականը չի կրնար ուրեմն այս ժամանակէն սկսիլ։

Այս ատենուան եւ մեր թուականին 18 տարւոյն Գերմանիոսի պատերազմին միջեւ, տասնեակ անգամներ կը հաշուենք որ Հայաս-տանի մականը ձեռքեր փոխեն եւ Տակիտոս կը նկարագրէ այն տարրորութիւնը, որու միջո-ցին Գերմանիոս վերջապէս Հայաստանի թա-գաւորութեան վրայ դրաւ Չենոն անուամբ ե-րիտասարդ իշխան մը, Պոնտոսի թագաւոր, Բու-լիմոնի տղան։ «Արտաշատ քաղաքին մէջ, կ'ըսէ, Գերմանիոս, հաւաքուած բազմութեան ներ-կայութեան եւ աքնուականներու ծափերուն մէջ, Չենոնի գլխուն վրայ դրաւ արքունական պատուոյ նշանը։ Ներկաները մեծաքանակ մա-տուցին նորընտիր աքային եւ զայն ողբունեցին Արտաշէս անունով, պսակուած քաղաքին ա-նունով⁷։ Մեղի հասած են երկու արծաթեայ լա-տինական դրամներ, թերեւս կապադովկեան կեսարիոյ գործարանին մէջ կտրուած, որոնք

¹ V. Chapot, La frontière de l'Euphrate, de Pompée à la conquête arabe; p. 357.

² E. Babelon, Monn. de la Républ. Romaine, t. I, p. 198.

³ Monumentum Ancyranum, ch. XXVII. Marquardt, Organ. de l'empire romain. trad. Lucas et Weiss, t. II, p. 491.

¹ Հիւբլման, վերեւ նշանակուած տեղը։

² Kurt Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, t. X, p. 280 եւ յաջորդ։

³ E. Babelon, Rois de Syrie, Introd. p. CCIV եւ յաջորդ։

Արտաշէստի մէջ Զենոն-Արտաշէսի պատկառութեան տեսարանը կը ներկայացնեն:

Այլ կողմը կը տեսնուի Գերմանիկոսի գլուխը, եւ միւս երեսը կը կարդանք. GERMANICUS եւ ARTAXIAS: Տիպը կը ներկայացնէ Գերմանիկոսը զոհապատ, որ իր նիզակին վրայ կրթնած է եւ իր բով ոտքի կեցած Արտաշէսայի գլխուն վրայ արքայական խոյրը կը դնէ¹:

Այս տիպը մինչեւ ի վերջերս Մեդալներու Աթրիէտը մտած, բայց շատոնց ճանաչուած դէնարին (denier) վրայ, Նոնպէս երկրորդ մեանին վրայ, որուն մէկ օրինակը, Նոնպէս միակ մինչեւ Հիմայ, 1898ին գնած է Բերլինի կարնէտը²:

Այս Արտաշէսը, Հայաստանի թագաւոր, մեր թուականի 35 տարին մեռաւ: Այս միւնտը տարուան միջոցին վրացի Միհրդատը գրաւեց Արտաշէսաւը, 51ին, Սեպտեմբերին, քաղաքը Պարթեւաց վաղարշ թագաւորին ձեռքը տնցաւ: Աւրիշ փոփոխութիւններ ալ կրեց, որոնց արձագանգած է Տակիտոս³:

Հռովմայեցիք այս հեռուոր երկրին մէջ կարծես չուզեւորդ էր միջամտէին, այնպէս որ, կ'ըսէ Տակիտոս, մեր թուականի 58ին, Արտաշատ այրուեցաւ եւ գերփութեցաւ Նորուզոնի ձեռքով, քան զի զայն պաշտպանելու համար պէտք եղաւ հոն չափազանց նշանակելի պահակազօրք մը⁴: Քիչ յետոյ Տրդատի ձեռամբ վերաշինուեցաւ, որ Ներսէս վերաշահելու համար ուզեց զայն Ներոնիւս կոչել, բայց, ինչպէս որ յաճախ պատահած է Նմաթորինակ պարագայի մէջ, Արտաշէստա աւանդական անուանակոչութիւնը վերապրեցաւ եւ շարունակեց մինակ գործածուիլ⁵:

Մեր թուականի 114 տարին, Տրայանոս անձամբ պարտաւորեցաւ Հայաստանի Նուա-

ճումը վերստին կատարել: Ապրիլ ամսուն Անտիոքէն մեկնեցաւ եւ Սամաստէն անցնելով, Սատաղայի մէջ կանգ առաւ (այսօր Էրզրումն, Փոքր-Հալէի հիստային ծայրը), ուր այն երկիրներու արքայիներու փութաւնը հպատակութիւնը ընդունեցաւ, որոնց կողմէր կ'երթային իր լեգէոնները: Պարթեւաստի, զոր խորով շայտատան գահէն վրայ հաստատած էր, ուզեց ինքն ալ, բայց շատ ուշ, ստրկութեան այս կերպին դիմել: Տրայանոս մերժեց եւ նկատի չառաւ իր բարեկամական ցոյցերը, եւ Եկեղեցացի տեսակցութենէն յետոյ (այսօր Էրզրում), Էրզրումէն երեք մղոն անդին), զոր REX PARTHVS: Հռովմական կնքով (coin) գեղեցիկ դրամներ կը ներկայացնեն, ուր Պարթեւաստի ներկայացուած է SUGGESSTIS մը վրայ նստած կայսեր առջեւ ծունկի եկած: Հայաստանի դժբախտ թագաւորը բռնուեցաւ եւ մահուան դատապարտուեցաւ ողբերգական պարագաներու մէջ, զորս պատմած են բոլոր պատմիչները⁶:

Տրայանոս պահակազօրքեր դրաւ Հայաստանի ամենին աւելի կարեւոր վայրերուն մէջ, որուն Նուաճումը տարուան, մինչ իր հաւատարիմ տեղակալը Լիսիոս կուտոս, արագօրէն դէպ ի արեւելք, Արաքսի ընթացքէն անդին կ'երթար, մարական Արապատականը Նուաճու համար:

Այս Նուաճումը Տրայանոսի արժեք իր ութերորդ եւ իններորդ անգամ կայսր ողջունումը: Կայսրը Մեծ-Հայաստանը հռովմական նահապետ յայտարարեց, 114 տարուան վերջին մասը անոր վարչութիւնը կազմակերպելով անուց, յետոյ Անտիոք վերադարձաւ ձմեռելու, ուր մեծաշուք հանդիսութեամբ մտաւ 115 Յունուար 7ին, դափնեկ պսակ դրած գլուխը⁷:

Հայաստանի Նուաճումը՝ Տրայանոսի ձեռքով՝ յիշատակուած է յունական գրամներու վրայ, այս կայսեր անուամբ, որոնք կրեւտէի քաղաքներու շուրջի մէջ կարուած են⁸: Այս մեծ անագապղինձներու միւս երեսին վրայ կը կարգացուի APMENIA եւ այս ընթերցուած էին կ'ընկերանայ դէպք մը, որ Տրայանոսը կը ներ-

¹ Duc de Luynes. *Reo. numis.*, 1838, p. 338; Cohen. *Méd. imp.*, t. I, p. 228, Nr. 6; Diennonné, *Reo. num.*, 1898, p. 670.

² H. Dressel, *Zeit. für Numism.*, t. XXI, 1898, p. 228 et pl. VI, 6.

³ Tacit., *Annales*, VI, 31—33.

⁴ Plin. *Hist. nat.*, VI, 26; Juvenal, II, 170; Tacit., *Annales*, LXIII, 7.

⁵ Amm. Marcell. XXV, 7, 12; *let. Byzant.* Մովսէս Խորենացի Գ. Բ. Գլ. 46, trad. Lavalant de Florial, p. 161—162. (Մովսէս Խորենացի Հայ ժամանակագիրը կը յիշէ Արտաշէս թագաւոր Ներսէսը գիշ Արտաշէսայի). J. Saint-Martin, *Mémoires*, p. 117—118.

¹ Cohen, *Méd. imp.*, p. 52, Nr. 328.

² C. de la Berge, op. cit., p. 165.

³ C. de la Berge, op. cit., p. 170.

⁴ J. Svoronos. *Numismatique de la Crète Anc.*, p. 347, Nr. 81 et planches XXXIV, 19. Br. Museum cat. Galatia etc. histor. et pl. XIV, 15

կայացնէ, լեգեոնականի տարազով, ուրի վրայ ձախ կողմէն, արծիւ մը բռնած եւ կրթնած իր նիգակին վրայ: Իր առջեւ գետին նստած, լացող ու գերուած Հայաստանի այլաբանական պատկերը: Կայսեր ետեւ, ուրի կանգնած Բաղթութիւնը զինք կը պսակէ, դաշտին մէջ՝ աղջի մը եւ նետերու կապարձ մը: Կը ճանչնանք նաեւ Հռովմական նիւթով մեծ անագապկնձեօքը, Տրայանոսի պատկերով, արմէ միւս կողմը կայ սա ընթերցումը. ARMENIA ET MESOPOTAMIA IN POTESTATEM P. R. REDACTAE եւ որոնք կը ներկայացնեն կայսրը ուրի վրայ եւ իր առջեւ անձնաւորուած Եփրատը, Տիգրիսը եւ Հայաստանը¹:

Այսպէս Հայաստանը 114 տարին, Տրայանոսի ձեռքով իբրեւ Հռովմական նահանգ կազմուած ըլլալով, մայրաքաղաք Արտաշիսատի թուականը այս տարիէն պէտք է սկսիլ. դրամը որ 69 տարին կը կրէ, այս հաշուով կտրուած է (114+69) 183ին, մեր թուականին, Կոմմոգոսի զեհակապետութեան օրով:

Այս թուականը կատարելապէս կը պատշաճի մեր մեզակն ոճին եւ ընթերցումսին: Գրեթե ձեւը, ինչպէս լուսնային սիւլման եւ նոտրադի օմնիլան, սովորաբար կը գործածուէր բովանդակ արեւելքի մէջ, Կոմմոգոսի ժամանակ: Տիգրէի աշտարակաւոր գլուխը, միեւնոյն ոճով, միեւնոյն ժամանակին, Ասորիքի, Կիլիկիոյ, Կապադովկիոյ քաղաքներու բազմաթիւ դրամներուն վրայ կը տեսնուի: Եղբութեան տիպը, որ պսակ եւ արմաւենի կը կրէ, հասարակ է նաեւ մեր թուականի Ա. եւ Բ. դարու Հռովմական կայսրութեան արեւելեան նահանգներուն մէջ, Վերջապէս Տրայանոսէն եւ Ադրիանոսէն սկսեալ՝ կը տեսնենք որ այս նահանգներու զինուոր քաղաքներն իրենց դրամներուն վրայ կ'առնուն մայրաքաղաքը (Métropole) տիտղոսը, որ այս թուականէն առաջ, Անտիոքի դրամներուն վրայ միայն կը տեսնուի:

Արեմէ ամէն բան կը մէջ հաստատուէ Արտաշիսատի դրամին վերաբար: Կոմմոգոսի ժամանակին: Կը մնայ մեզի քննել, թէ քաղաքական պատահարները այս դասաւորութեան իրաւունք կու տան:

Տրայանոս Մեծ - Հայաստանի նահանգին վարչութիւնը յանձնեց կայսերական նուիրակի մը, որուն կ'օգնէր կայսերական գործակալ

մը (procurator Augusti)¹, Բայց իր մահը 117 Օգոստ. հին Կիլիկիոյ մէջ պատահելով, Ադրիանոս խոհեմութիւն եւ լաւ քաղաքականութիւն համարեցաւ իր նախորդին արեւելեան նուաճումներու մէջ մտնէն հրժարիլ: Իր զօրքերը հանեց Մեծ - Հայաստանէն, որ՝ Հռովմայեցոց հարկատու թագաւորութիւն եղաւ կրկին: Այս նոր ըեժիմը օգտակար եղաւ պարթեական ազգացնութեան, ի զուր Բարսապատնի (Pius) Անտոնինոս միջամտեց Արտաշիսատի մէջ նոր թագաւոր մը գահուն վրայ բարձրացնելու համար, ինչպէս որ կ'ապացուցանեն REX ARMENIIS DATVS² ընթերցումով իր գրած ներք: Մարկոս Աւրելիոսի կայսերական իշխանութեան սկզբնաւորութենէն, հարկ եղաւ երկրին նուաճումը վերսկսիլ: 161ին, Պարթեաները գրաւեցին Հայաստանը, անկէ արտաքսեցին Սոյեմէս (Sohaemes) Հռովմայեցիներէ պաշտպանեալ թագաւորը, Նոյն իսկ իրենց արշաւանքը մինչեւ Ասորիք մղեցին:

Մարկոս Աւրելիոս պաշտօն յանձնեց Ստատիոս Պրիսկոսի՝ Կապադովկիոյ կառավարչին, որ վերստին գրաւէ Հայաստանը: Այս նոր նուաճումը գործադրուեցաւ 163 տարւոյ միջոցին, Արտաշիսատ քառաւորեցաւ եւ այրուեցաւ, եւ Հռովմայեցիք անոր ժխաղող աւերակներուն մօտ կառուցին Կենեպոլիս միջնաբերդը, Καὶνὴ πόλις, «նոր քաղաք», որ երկրին նոր մայրաքաղաքը դարձաւ:

Եւ սակայն այս պատերազմին պատմիչները մեզի կ'ըսեն յայտնապէս՝ թէ Մեծ - Հայաստանը այս պատճառով, իբրեւ նահանգ չվերահաստատուեցաւ բնաւ, եւ թէ շարունակեց մնալ թագաւորութիւն մը: Արդարեւ, Լուկիոս Աերոս, 163ին, Սոյեմէս թագաւորը վերահաստատեց, ինչպէս կը վկայեն իր REX ARMENIIS DATVS³ ընթերցումով դրամները:

Վերջերս հրատարակուեցաւ արձանագրութիւն մը ի պատիւ Մարկոս Աւրելիոսի գրուած, որ Վաղարշապատի մէջ գտնուեցաւ, Էլմիաճնի վանքին մօտ, Երեւանէն քիչ հեռու, այսինքն՝ Կենեպոլիսի աւերակներուն վրայ: Այս արձանագրական բնագիրը կը յայտնէ այս քաղաքին

¹ Spartien, Hadr. XXI; et Henzen, dusc.; Nr. 6947; Borghesi Oeuvres, t. o. 3 et 5; Marquardt Organ. de l'Empire romain, t. II, p. 392.

² Marquardt, p. 392 (Այս գործին մէջ նշանակուած աղբիւրները տեսնել):

³ Cohen, Méd. imp. t. II, p. 338, Nr. 686.

⁴ Cohen, t. III, p. 185, Nrs. 157—165.

¹ Cohen. Médailles impériales, t. II, p. 39 (fix)

մէջ՝ ներկայութիւնը XV° Ապողինարիս (Apollinaris) եւ XII° Փուլմինատու (Fulminata) լեգէոններու շնորհակալութեամբ, որոնք պարտաւորեցան գործակցել զինուորական այն արշաւին զոր քիչ առաջ յիշեցնէք¹։

Այս թագաւորութիւնը որքան տեւեց, Այս մասին բան մը չենք գիտեր պատմիչներէն եւ կոմմոնորս օրով Մեծ-Հայաստանի տարեգրիչներէն. եւ Armeniaeus տիտղոսայ այս իշխանին տիտղոսին մէջ չի մտնիր։

Հին հեղինակներու պահած լուսթներէն կրնանք հետեւցնել, թէ Մեծ-Հայաստանի թագաւորութիւնը այս շրջանին մէջ յարաբերական խաղաղութեան մէջ ապրեցաւ։ Լուս կը հաստատուի ոչ առանց զարմացման, 1863ին գտնուած առաջին արձանագրութեամբ մը, կենեպոյի մէջ (Վաղարշապատ) XV° Ապողինարիս լեգէոնին vexillatio (շակաւ) ներկայութիւնը կոմմոնորս օրով, մեր թուականի 185ին²։ Բայց որչափ կ'երեւայ, ոչ մէկ նոր իրողութիւն մէջտեղ չի բերեր այս յարաբերութիւն ունենայ Հայկական թագաւորութեան կացութեան հետ՝ Հռովմայեցոց հանդէպ։ Այսօր Մարկոս Աւրելիոսի եւ կոմմոնորսի ձօները իրարու մօտեցնելով, մեր կրնանք հաստատել թէ Ապողինարիս XV° լեգէոնին vexillatio, 163ին Լուիոս Վերուս պատեւազօր ժամանակէն ի վեր կենեպոյի մէջ տեղաւորուած, 185ին, տակաւին պահակազօրը կը պահէր։ Ահա այս ամէնը ինչ որ կ'ըսեն մեզ՝ արձանագրական բնագրիները։ Արտաշեստի արձանագրական վանքին հետեւին երթալ մեր ծանօթութեան մէջ. վառն զի կոմմոնորսի արձանագրութիւնը դրամին պէս միեւնոյն ժամանակէն է — երկու տարի մօտաւորապէս —, իր միակ ներկայութեամբ կը հաստատէ այն՝ զոր իրեն կը վերագրենք ժամանակագրօրէն,

դրամին ընթերցածը կը վկայէ թէ 183ին, կոմմոնորս օրով, Մեծ-Հայաստան իրրեւ Հռովմական նահանգ վերահաստատուեցաւ։ Ասկից զատ, անով կրնանք հաստատել թէ Արտաշեստ վերաշինուած էր եւ վերակազմուած նահանգին մայրաքաղաքը եղաւ կրկին։ Պենեպոյի միջնաբերդը, որ մօտիկը կը բարձրանար, այն լեգէոնի ջոկատներուն պահպանութեան վայր կը ծառայէր, որոնք պաշտօն ունէին կարգն ու Հռովմական խաղաղութիւնը պահպանելու։

Հաստատուելու պիտի ըլլար կենեպոյին անունը, ինչ որ քաղաքը, նկատել իրրեւ մէկ վաղանցուցի անունը Արտաշեստի, նման յերուսիւս անուն, զոր այս քաղաքը նշնապէս քիչ առաջ կրած էր։ Աշխարհագիրները սովորաբար կ'անբառեն երկու քաղաքները, ինչպէս ըսած եմ, կենեպոյի վերաշինուած Արտաշեստի հիւսնակողմը կարճ հեռավորութեան մը մէջ գնելով։ Սակայն Հիւրշանի վերջին եւ նոր հետազօտութեանց համաձայն, Արտաշեստի բուն տեղը տակաւին շատ վստահութեամբ կարելի չէ նշնադնել։ Die genauere Lage der Stadt ist noch nicht ermittelt worden³. Եթէ այսպէս է, պիտի չկարենանք կասկածիլ թէ Արտաշեստի աւերակները պէտք է նշնադնուին կենեպոյի աւերակներուն հետ։ Պատմական տեղագրութեան խնդրի մըն է ասիկա, զոր օր մը անտարակցոս տեղւոյն վրայ ըլլալը գիտերը պիտի լուսաբանեն։

Ի մի բան, եթէ ընդունինք այն տուեալները՝ զորս քիչ առաջ ներկայացուցի, մեր դրամին գոյութիւնէն պիտի եզրակացնենք.

1. Թէ Մեծ-Հայաստանի մայրաքաղաքին պաշտօնական անունը Արտաշեստ էր, եւ ոչ թէ Արտաշատ։

2. Թէ Մեծ Հայաստանը, 114—117, Տրայանոսի օրով իրրեւ Հռովմական նահանգ պահ մը կազմակերպուելէն ետքը, այդ միեւնոյն կազմակերպութիւնը նորէն ունեցաւ կոմմոնորսի օրով, գտնէ 183ին։

3. Թէ Արտաշեստ, 163ին, իր կործանումէն ետքը վերաշինուեցաւ, այս նահանգին մայրաքաղաքը եղած էր կրկին, քսան

¹ Այս արձանագրութիւնը տպուած է Rostovtzevի ձեռագիր Bulletin de la Commission imp. archéol. de Saint-Petersbourg, t. XXXIII (109), զերառեալ՝ R. Cagnatի եւ U. Besnierի Rev. Archéol., 4e sér., t. XVI, Դեկտ. 1910, p. 448 Nr. 161 (արտւ. ծանօթութիւնը կը պարտիւր զ. Cagnatի)։

² Léon Renier, Journal Asiatique, 6e série, t. XIII, 1861, p. 103. C. I. L. t. III, 2e bar. Nr. 6052 այսօր Էլ Վիմանի վանքին մէջ պահուած այս արձանագրութիւնը նաեւ հրատարակուած է Mémoires de la société de Géographie de Tiflis մէջ. «Պիտի պարմանք, կ'ըսէ Պ. Վիկտոր Էլար (էջ 358) գտնուելով։ XV° Ապողինարիս լեգէոնին պատկանող շակաւ մը, 185ին. կենեպոյին (Վաղարշապատ), Էլ Վիմանի մօտ, 185ին.

¹ Ապողինարիս V^o լեգէոնը այն ատեն մասը կը կազմէր կապադովկիոյ բանակին եւ Հ. կապիտոս այս նահանգին կառավարչին էր։

² Տես սակայն Kurt Eekhardt, Klioն մէջ, t. X, էջ 213 եւ 221. Պ. Է. Զարա Արտաշեստի աւերակները կը նշնադնէ Գառնի-Չային հետ։

տարի ետքը, ինչպէս որ արգէն եղած էր Տրայանոսի օրով:

4. Թէ մասնաւոր թուական մը՝ Մեծ-Հայաստանի Նահագին թուականը, որուն մեկ-նակէտը 1146 է, անտարակոյս Հոկտեմբեր ամսուն, Արտաշէստի մէջ գործածուեցաւ, կոմմոդոսի ժամանակ:

Մ. Շ. ԲԱՐՈՂՈՒ
Անգամ Ակադեմիոյ:

Պարզ: Թարգմ. ՀԱՅԿԱԶՆ ՀԱՊԷՇԵԱՆՅ

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն

Ս. ՅԱԿՈԲ

Ք Ձ Գ Ա Յ Ի Ն Հ Ի Ի Ա Ն Գ Ա Ն Ո Յ

(ԸՐՈՒՆԴՈՒՄԻՆԻ)

ԺԲ.

Թ. ՀՈԳԱՐԱՐԱԶՈՒԹԻՒՆ

1884—1888

Քրիստոսի Գրիգոր Ատենայան
Գաթիկոսանի Հ. Նիկիէ Վ. Միաբան Մխի.
Վիեննայ. Խորհրդական
Գարտաշեան Յովհաննէս Ատենադպիր
Հանրման Յակոբ Գանձապետ
Հանդիպար Գրիգոր Հաշուակալ

Այս Հոգաբարձութիւնն ալ տարւոյս սկիզբը պաշտօնի անցնելով՝ իր Նախորդին պէս կալուածոց յաւելման եռանդով վառեալ՝ արգիւնաւորել կ'ուզէ 395 օսմ. ոսկին, հասցնել անցեալ տարի ի նպաստ ընկերանոցիս արուած պարահանդէսին վսեմ. Աջաբան Արիստակէսի Տոկանաւորութեան ներքեւ, յաւելելով անոր վրայ Հաստատութեան ցիրուցան պզտիկ կալուածոց վաճառումէն գոյացած 280 օսմ. ոսկին: Եւ ըստ այսմ՝ Ապրիլ 20ի Նիսիսին մէջ փլթեւ կ'որոշուի մատրան աւանդաւորներ, որուն վրայ կը գտնուէր Հոգաբարձութեան հին ժողովաւորաշէն, եւ անոր գետնին վրայ կը կառուցուի քարաշէն տուն մը, որ ըստ կարգի կալուածոց տեսրակին 8 թիւը կը կրէ: Այս առթիւ կը շինուի այժմեան աւանդաւորներ, եւ կ'անհետանայ Պէտկիլի գեղը Մէթիլիէին գերեզմանը, որ հին աւանդատան առջեւի բակին մէջ կը գտնուէր: Բայց աստի կը փութան նաեւ Գարաշեան

Յովհաննէս, Էֆէան Անտոն եւ Հ. Եղիշէ Վ. է կազմեալ պատուիրակութիւն մը ղրկելու, այս անգամ ալ եւրոպական Նոր Ռոմով Հիւանդանոց մը շինելու մտքը, Le Paix Հիւանդանոցը եւ Filantropia Artigiana Երևանոցը, որպէսզի ուսումնասիրեն անոնց շէնքերուն ձեւերը:

Քրիստոսի տարին մը կը հեռանայ իր պաշտօնէն ընկերանալու համար իբրեւ (մուշակիր) խորհրդական իր փեսային Վաստա Պաշայի, Նորնախոր Կուսակալ Լիբանանու առանձնաշնորհ Տեալ գաւառին, որուն տեղը կը փոխանակէ դարձեալ Արիստակէս Էֆ. Աջաբան: Նա որ իր Նախորդ շրջանին մէջ ընկերանոցիս կալուածոց յաւելման մեծ զարկ տուած էր, այս անգամ ալ յառաջդրմութեան մեծ մղում կու տայ Յակոբեան վարժարանին, բարձրացնելով ուսմանց ծրագիրը: Գաշնագրութեան կը մանէ Հ. Սերովքէ Վ. Տերովիշեան Վիեննայի Միխիթարեանին հետ, 1885 փետր. 1էն սկսելով հինգ ու կէս տարի վարժարանիս տեսչութիւնը վարելու պայմանաւ, հանգերէմ դաստիարակութեամբ գերմաներէն լեզուի եւ կրօնագիտութեան, որուն համար պիտի ընդունէր 1000 դահեկան ամսամեկուշակ: Գաշնագիրը կը կնքուի Տերովիշեանի եւ Հոգաբարձուաց մէջ, պայմանաւ որ եթէ ժամանակէն առաջ հրաժարեցնեն, 100 օսմ. ոսկի տուեն, իսկ եթէ նա հրաժարի, Նոյն գումարին կէսը միայն: Հոգաբարձութեանս լսեալ նպատակն ալ ինքնագիր յաւելածով կ'երաշխաւորէ խոստացուած ամսամեկուշակը, իսկ Ցիկին Հոսիսիմէ Աջաբան կանանց յիմարանոցին վրայ կը բարձրացնէ յարկ մը, որ է սրահ հիւանդ կանանց, պարունակող 14 անկողին, յարակից 6 սենեակներով պառուանց յատուկ: Իսկ շէնքին արեւելեան կողման թիւին ներքեւ հետեւեալ վերտառութիւնը կը կարգանք.

ՄԱՐԵ ԵՒ ԽԱՄԱՐԱՆ ԶԻՆՆԵՐԱՅ

ՑԻԿԻՆ ԶԻՆՆԵՐԱՅ ԵՒ ՄԱՐԱՆ

ԶԻՆՆԵՐԱՅ ԵՒ ՄԱՐԱՆ

ԵՒ ՄԱՐԱՆ ԵՒ ՄԱՐԱՆ

1885 ԱՊՐԻԼ 15

Նախկին կանանց Հիւանդանոցին մեծագոյն մասը ընդհանուր հանդերձարանի, եւ փոքրագոյն մասն ալ կանանց մաքրանոցին կը յատկացուի:

Այս յաջողութիւններէն եւ կարգադրութիւններէն ետքը Հոգաբարձութիւնը հետեւեալ տեղեկագիրը կ'ուղղէ Ազգ. Վրէ. Ժողովոյն, խմբագրեալ առձկներէն պաշտօնական լեզուաւ,